

Az alárendelt nyelve Borbély Szilárd műveiben

I.

Az alárendelt fogalma, amelyet Antonio Gramsci¹ kezdett el használni kulturális-ideológiai értelemben, először akkor vált fontossá az irodalomtudományi diskurzusban, amikor a posztkolonialista megközelítés egyik kulcsfogalmává vált. Az 1980-as években működő *Subaltern Studies Group* (SSG) vagy *Subaltern Studies Collective* (Alárendelt Tanulmányok Csoportja) India történelmének egy alternatív vázlatát, új narratíváját dolgozta ki, a hatalomból kiszorultak, a nem-elit osztályok, illetve a tömegek szociális és politikai változásfolyamatait vizsgálva. Az angol nyelvben korábban katonai szakkifejezésként ismert fogalmat Gayatri Chakravorty Spivak 1988-ban megjelent tanulmánya címébe emelte – *Can the Subaltern Speak?* (*Szóra bírható-e az alárendelt?*) – s egyúttal szélesebb elméleti diskurzusba állította. Spivak írásában többször hivatkozik Michel Foucault hatalomelméletére, Gilles Deleuze filozófiájára és Edward Said posztkolonializmus-konceptiójának egyes elemeire, ezáltal egyrészt konkretizálva, másrészt kitágítva a fogalom jelentéstartományait.

Az alárendelt fogalmának vizsgálatakor olyan ideológiai és elméleti diskurzusok keveredésével tanácsos számolni, amelyek egy-egy jelentős teoretikushoz kötődnek, másrészt a fontosabb elméleti bázisok számbavételével tudatosíthatók. Így helyezhető az „alárendelt” fogalmába egy foucault-i értelemben vett börtönviselt személy és a szexuális kisebbséghez tartozó egyén, a Deleuze–Guattari-féle kisebbségi írásmód, a Said nevéhez kapcsolódó posztkoloniális szubjektum. És így hozható összefüggésbe az „alárendelt” használati köre a marxista filozófia, a dekonstrukció, a posztkoloniális irodalomelmélet, a *cultural studies*, a feminista irodalomtudomány, a traumaelmélet, az ökokritika, a multikulturalizmus és a hálózatelmélet retorikai bázisával. Mindez azt is jelenti, hogy az osztályalapú, vallási, faji, nemi, szociális, etnikai, életkorhoz, betegséghez, elnyomott csoporthoz stb. sorolható kisebbségek bonyolult alá- és fölérendeltségi viszonyain és az Idegen, illetve a Másik értelmezésének összetett jelentéstartományain keresztül rajzolódik ki a fogalom használati köre.

Ebből következően azt sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy az „alárendelt” fogalma retorikai viszonyfogalom is. Ha az előbb felsorolt „alárendeltségi viszonyokat”

¹ Vö. Antonio GRAMSCI, *Filozófiai írások*, ford. ROZSNYAI Ervin, Bp., Kossuth, 1970; Antonio GRAMSCI, *Válaszút a pedagógiában*, ford. BÓLYAI Imréné, Bp., Akadémiai, 1979; Antonio GRAMSCI, *Új fejedelem: Szélgjegyzetek Machiavelli politikájához*, ford. BETLEN János

<https://www.marxists.org/magyar/archive/gramsci/fejedelem.htm> (Letöltés ideje: 2015. november 30.)

rávetítjük egy konkrét társadalomra, akkor az a látszatra megdöbbentő, de voltaképpen egyszerű logikán alapuló felismerés rajzolódik ki, hogy a kisebbségek mindig többségben vannak, az alárendeltek száma mindig meghaladja a hatalom birtokában levőket. Miért nem használja ki az „elnyomott” ezt a számbeli, matematikai többséget? Az „alárendelt” fogalma éppen arra mutat rá, hogy nem lehet összemosni az „individuum” és a „szubjektum” fogalmát, s hogy a „szubjektum” nem egységes és nem oszthatatlan.² Az „alárendelt” a nyelven és a nyelvtelenségen keresztül teremődik meg, retorikai kérdésként: a hatalom nyelveként és az elnémított, nyelvtelen, megtévesztett, néma vágy értelmében.

Mindezekből az is következik, hogy ezek a viszonyok a szubjektum olyan helyzetét pozicionálják, amely hálózatszerűen, a hálózatelmélet intenciói felől értelmezhető. A szubjektum társadalmi léte alá- és fölrendeltségi viszonyok bonyolult hálózataként áll elénk, olyan sokféleség-gyűjteményként, amely egyúttal magyarázatot ad arra is, hogy az alárendelt miért nem képes átalakítani a társadalmat és megszólalni. Az „alárendelt” a szubjektum viszonylatában ugyanis sosem homogén fogalom, hiszen mindig létezik olyan társadalmi-nyelvi konstrukció, amelyben a hatalom birtokosaként képes láttatni magát. Így mindenfajta forradalom, az „alárendelt felszabadítása” csak időleges konstelláció, az előbb említett viszonyok karneváli újrendezése. Mivel a szubjektum nem homogén, és mivel az alá- és fölrendeltségi viszonyok hálójához köthető, ezért a hatalom illúziója legtöbbször elfedi mind az alárendeltségi helyzetből adódó lehetőségeket, mind a vágy közös megjelenítésének lehetőségét.

II.

Borbély Szilárd életművét a kortárs magyar irodalomban lezajló folyamatok egyik legfontosabb viszonyítási pontjaként fogom fel, olyan életműként, amelynek belső változásai erőteljesen korrespondálnak a kortárs irodalom jelenségeivel. A jelenkori magyar irodalom történeti távlatba helyezése meglehetősen kétséges vállalkozás, mindazonáltal a temporalitás és a művek interpretációjának természetéből adódik az a megkerülhetetlen igény, hogy az irodalomról szóló fikcióink segítségével változás-folyamatokban legyünk képesek szemlélni a jelen szövegvilágát is. 2000 környékén olyan – többek által is dokumentált – változások voltak megfigyelhetőek a magyar irodalomban, amelyek nyomán az 1990-es évek ironikus-parodisztikus nyelvhasználati formáit a traumatikus nyelv kiterjesztésének lehetőségei váltották fel.³

Bár Borbély Szilárd korábbi kötetében is találunk nyomokat az „alárendelt” helyének és nyelvének megkonstruálására, a változás első jelei minden bizonnyal a 2003-as

² Gayatri Chakravorty SPIVAK, *Szóra bírható-e az alárendelt?*, ford. MÁNFAI Alice, TARNAY László, Helikon, 1996/4, 454.

³ Ezekről a kérdésekről bővebben lásd NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármas stratégiája*, Pozsony, Kalligram, 2012.

Berlin & Hamlet verseskötetben érhetőek tetten. És bár kétségesnek tűnik az életrajzi szerző létezésével kapcsolatba hozni a szövegek nyelvi világának változásfolyamait, sok tekintetben elgondolkodtató, hogy az utóbbi időben megnőtt e paradigmaváltásban részt vevő szövegek száma, azoké, amelyek tudatosan helyezik el magukat az önéletrajzi kód lehetőségein belül, s amelyek autobiográfiai utalások nélkül kevésbé érthetőek (Oravecz Imre szerelmi lírája, Szajla-versei vagy a *Távozó fa* című kötete, Esterházy Péter *Harmonia caelestis*ének és *Javított kiadásának* szövegvilága, Lövetei Lázár László betegségversei emlithetők többek között). Biztosan nem véletlen az a görcsös szembesítés, a „világba nyúló szöveg” képe, amely elé Borbély Szilárd állítja olvasóját kötetei paratextusai által. A *Berlin & Hamlet* ajánlása [*Ilonának & Mihálynak*]⁴ szól, a *Halotti Pompa* (2004, 2006)⁵ ajánlása pedig ekképp:

„Ilonáért

1940. 01. 15.–2000. 12. 24.

és Mihályért

1933. 10. 03.–” (9.)

A kötet végén található *Jegyzetekben* a 9. oldalhoz fűzött lábjegyzet hosszasan, három oldalon keresztül ír le (nevek nélkül) egy „karácsonyi véres tragédiá”-t (195.), az ajánlásban feltüntetett nevekhez irányítva az olvasót.

Későbbi kötetekben pedig még kíméletlenebbül, világosabban és egyértelműbben néz szembe a verseskötetekben jelzett családi tragédiával. A 2008-as *Árnyképrajzoló*-ban⁶ megjelentetett *Egy bűntény mellékszálai* című szöveg narrátora a kíméletlen analízis eszközeivel szembesíti mind az életrajzi szerzőt, mind az olvasót. Még ebben az évben az *Egy gyilkosság mellékszálai* című kötetben is megjelenik ugyanez az írás, bővített formában.⁷ És ugyanez a fájdalmas kérdéskör tér vissza újra és újra több interjúban is: erre lehet következtetni például a Vári György kérdéseire adott válaszokból (a „felforgató tapasztalat”, a 2000-ben felboruló tervek, a szakadéknyi mélységű váltás jelzésében).⁸

A kényszeres visszatérés az önéletrajzi eseményekhez, a kötethez rendelt paratextusokból megismert brutális szenvedéstörténet feldolgozhatatlansága, majd a feldolgozás fázisai az alárendelt perspektívájának tudatosítási folyamatoként is értelmezhetők. A verseskötetek paratextusainak, illetve az „alárendelt” helyének szövegbeli tudatosítása és részleges feldolgozása ugyanis megtörtént egy tanulmányban is. A 2004-ben megjelenő „...»áhitatos dadogás« és logopédia...” című írás alcíme szerint

⁴ BORBÉLY Szilárd, *Berlin & Hamlet*, Pécs, Jelenkor, 2003, 6.

⁵ BORBÉLY Szilárd, *Halotti Pompa: Szekvenciák*, Pozsony, Kalligram, 2006. (A későbbiekben az oldalszámokat erre a kiadásra vonatkozóan zárójelben közlöm.)

⁶ BORBÉLY Szilárd, *Árnyképrajzoló*, Pozsony, Kalligram, 2008.

⁷ BORBÉLY Szilárd, *Egy gyilkosság mellékszálai*, Bp., Vigilia, 2008, 179–205.

⁸ VÁRI György, „Valami muszájság van benne”: Borbély Szilárd író, Magyar Narancs, 2009/17. http://magyarnarancs.hu/konyv/valami_muszajzag_van_benne_-_borbely_szilard_iro-71214 (Letöltés ideje: 2015. november 30.)

a fogyatékoság jelenségével foglalkozik az irodalomtudományban.⁹ A szöveg példaszzerűen kapcsolódik ahhoz a tudatosítási folyamathoz, amely során megjelentek hasonló kérdések a tanulmánnyal párhuzamosan, illetve a tanulmány után íródó szépirodalmi alkotásokban is.

A „fogyatékoságról” van szó, amely az „alárendeltség” egyik alkategóriája, s amelynek jelensége kapcsán rendkívül fontos megállapítást tesz Borbély: „[a] *fogyatékoságra* különösen érvényes, hogy rejtőzködő volta miatt a kulturális változások, az értelmezői beidegződések átrendeződésével válik »olvashatóvá«.”¹⁰ Vagyis az utólagosság temporális és az eltávolítás retorikai alakzataira irányulhat a figyelem. Azonban – mint arra a szerző is utal – „[a] literatúra, a széptudomány, a szépirodalom hosszú időn keresztül a hibátlanul beszélni képes emberek kulturális közösségének kiváltsága volt. És gyakorlatilag nem volt olyan szöveg, olyan mű, amelynek ne lettek volna praktikus és pragmatikus, akár ma már roppant hétköznapiak tetsző feladatai [...]. De a fogyatékoság önmagában, mint bármi más, ami a normától eltér, nem »szép«, az irodalmi szöveg tárgya nem lehetett.”¹¹

A problémát azonban nemcsak ez okozza, hanem annak kérdése is, hogy vajon milyen a „fogyatékos” nyelve. Milyen nyelvet használ a fogyatékos, van-e retorikailag kimutatható jellegzetessége a fogyatékoság nyelvének? Borbély Szilárd ezzel a kérdéssel szembesülve egyrészt kijelenti, hogy „az irodalomtudományok vizsgálódásában is szükséges csoportképzés, problémakijelölés, elvonatkoztatás alapját képző paradigmák (Kuhn 2002) vagy diskurzusok (Foucault 1998) számára a fogyatékosok nem jelentenek szignifikáns nyelvi csoportot”.¹² Sőt, továbbviszi a gondolatot: „[a] fogyatékoság azonban, bármilyen fogyatékoság, úgy tűnik, nem alakított ki sajátos nyelvhasználatot abban az értelemben, ahogy az irodalmi szövegek a hétköznapi nyelvhasználathoz képest nyelvként (metanyelvként) írhatóak le. Az is vitatható, hogy a proletár szerző proletár volta milyen mélységben íródik bele nyelvhasználatába, de a vak szerző vakasága a nyelvhasználatán – legalábbis az irodalomtudomány jelen állása szerint – nem hagy megragadható nyomot. [...] Ez a kudarc persze könnyen lehet, hogy rossz kérdésfeltevéseink, olvasói és értelmezői vakságunk következménye, ami megváltozhat. A feminista irányzat megjelenése az irodalomtudományban szemléletes és közeli példát szolgáltathat ilyen természetű váltások lehetőségére.”¹³

Mint látható, Borbély szkeptikus azzal kapcsolatban, hogy a fogyatékos nyelve retorikailag leírható lenne, és ezt a későbbiekben az alábbiakkal is alátámasztja: „[a] bármilyen fogyatékosággal élő ember kizárása már sokkal hamarabb, a nyelv elsajátítása,

⁹ BORBÉLY Szilárd, „...»áhitatos dadogás« és logopédia...”: *A fogyatékoság jelensége az irodalomtudományban = Tágabb értelemben vett gyógypedagógia*, szerk. ZÁSZKALICZKY Péter, VERDES Tamás, Bp., ELTE Bárczi Gusztáv Gyógypedagógiai Főiskolai Kar, Kölcsey Ferenc Szakkollégium, 2004, 539–559.

¹⁰ *Uo.*, 541.

¹¹ *Uo.*, 545.

¹² *Uo.*

¹³ *Uo.*, 546.

a szubjektum felügyeletének kialakulása, még a jelenség tudatossá válása előtt megtörténik a társadalomban, akár az oktatás és nevelés rendszerében kódolt és kódolódott szelekciók által. Ami azt jelenti természetesen, hogy még a fogyatékossgal élő szerző sem képes a nyelv ellenében, az irodalmi diskurzusba beleírt szabályok ellenében másként beszélni, mint ahogy az irodalom nyelve azt számára lehetővé teszi.¹⁴ Más nézőpont felől nézve tehát arra a megállapításra jut, hogy „a nyelvi-szociális és kulturális kódoktól elütő megjelenítést igénylő figurák esetében nem áll rendelkezésre nyelv, amelyet kölcsönözhetnének nekik az írók”.¹⁵ Továbbá: „[n]ivel a fogyatékossg éppen az az emberi létállapot, amelynek vagy »nincs nyelve« (Kőszeghy és Parragh 2003), vagy nem képes saját nyelv (szociolektus, elkülönülő nyelvhasználati kód stb.) létrehozására, ezért az irodalminak tekinthető nyelvi alakzatok sem váltak érintetté tőle.”¹⁶ Mindez összeeseng Gayatri Chakravorty Spivak véleményével, aki tanulmányát arra futtatja ki, hogy az „alárendelt nem szólalhat meg”.¹⁷

Spivak mégis így folytatja és egyúttal zárja le nagy ívű írását: „[n]em vallanak erényre azok az összesítő mosócédulák, amelyeken a »nő« mint jámbor tétel szerepel. A reprezentáció nem hervadt el. A női értelmiségnek van egy jól körülhatárolható feladata, amelyet nem szabad egyetlen szóvirággal megtagadnia.”¹⁸ Maga Borbély is utal azokra az irodalmi konvenciókra, amelyek például az „örület” beszédének „irodalmi formába öntése”-t célozzák: „[a] barokk és a klasszicizmus korában az örület beszéde leginkább a szintaxis megtörése által, az elfúló, kipontozott, illetve dialógust látványosan megtörő, de ugyanakkor egy másik, látens dialógust kezdeményező nyelvi szabályszegés által volt érzékelhető.”¹⁹

III.

Vajon teljesen reménytelen feladat, eleve bukásra ítélt vállalkozás hangot, nyelvet adni az „alárendeltnek”? Az alárendeltnek (Gayatri Chakravorty Spivak), a fogyatékosnak, az örültnek (Michel Foucault), az áldozatnak, a betegnek (Susan Sontag), a kirekesztettnek, a marginálisnak, a Másiknak, az Idegennek, a halálra ítéltnek, a halottnak? Akár igen, akár nem, Borbély Szilárd 2000 óta megjelent művei éppen ennek a vágynak az igézetében születtek.

Az alárendeltnek adott nyelv megjelenését Borbély Szilárd köteteiben három kérdéskör mentén vizsgálom. Az első az alárendelt nyelv retorikai lehetőségeit veszi számba, a második az alárendeltnek adott hang kiterjesztését célozza, a harmadik pedig azt vizsgálja, hol pozicionálódik ez a hang a nézőpont felől értett külső–belső tengelyen.

¹⁴ *Uo.*, 546–547.

¹⁵ *Uo.*, 549.

¹⁶ *Uo.*, 558.

¹⁷ SPIVAK, *i. m.*, 483.

¹⁸ *Uo.*

¹⁹ BORBÉLY, „...»áhitatos dadogás« és logopédia...”, *i. m.*, 549.

Ha az alárendelt nyelve nem létezik, mert „az alárendelt nem szólalhat meg”, úgy ez a kijelentés paradox módon azokra a retorikai lehetőségekre is utal, amelyek az elhallgatás-alakzatokban jelennek meg. A nyelvtelenség végső jelölője az üres oldal lenne, a nyelvtelen, szövegtelen könyv és lap, azonban az alárendelt nyelvtelenségét a szövegben magában is jelölheti az önmaga végső határához ért szöveg. Egyrészt külső, reflektált módon, másrészt belső, retorikai eljárásokkal.

Borbély Szilárd *A Testhez* című kötet²⁰ néhány versében az alárendelt nyelve viszonyítási pontként, reflektált, jelentésszerű szókapcsolatként lép működésbe. A 32. *A Magzathoz* című vers a testhez irányítja a beszédet, s így a nyelvet („hisz Test a nyelv szintaxisa” 101.), majd meg is fordítja a kapcsolatot: „a térnélküli magzat, / s a nyelv előtti szerkezet: / a ribonukleinsav” (102.). A 13. *A bizalomhoz* című vers az alárendelt nyelv és a nyelvtelenség keresése közben a (fentebb említett) hallgatást tematizálja: „Agathon három éven át követ tartott / a szájában, amíg a hallgatást meg nem / tanulta. [...]” (48.)

A nyelvből való tudatos kilépés egyúttal az alárendelt pozíciójának egyfajta megtalálásaként is értelmezhető. A kötet ódáiban az alárendelt paradox, nyelvtelen nyelvének keresése zajlik önreflexív-tudatosító jelentésláncolatokon át, ahol a test, a magzat, a nyelvtelenség, a nyelv előttiség és a nyelv jelenségei és jelentései kapcsolódnak egymásba. A patriarchális-hatalmi nyelvből való kilépés lehetőségét a kiszolgáltatott magzatlét nyelvtelenségében és a kiszolgáltatott anyai sors fájdalmas, traumatikus nyelvében találja meg. A 8. *A Testekről* című vers 8.2. *A Megfosztás* című verse konkretizálja is a magzat nyelvtelen nyelvének tartományát:

[...] A nyüsztés, a születés,
a hangszál első rezgésének hangja.
Az apajogú nyelv fogalmi logoszról,

fényről, áhítatról, szűzről, a zavaró
világot elkendőző szavakról szólnak. (30.)

E nyelvtelen nyelv lehetősége egyúttal hozzákötődik a halálnak alárendelt szubjektum nyelvéhez („az élet és halál közvetíthetetlen / pillanata” 30.). Vagyis az alárendelt nyelve artikulálatlan, tagolatlan hangokból áll, a nyüsztés, hörgés, üvöltés hangjaiból, kilépve ezzel a patriarchális nyelv értelemképző és egyúttal hatalmi diskurzusából.²¹

²⁰ BORBÉLY Szilárd, *A Testhez: Ódák & Legendák*, Pozsony, Kalligram, 2010. (A későbbiekben az oldalszámokat erre a kiadásra vonatkozóan zárójelben közlöm.)

²¹ A nyelvtelenség megnyilvánulási formája az ódáiban a numinozítás, vagyis az isteni elragadtatottság szavakba nem önthető tapasztalata. Takács Miklós Ady-értelmezésében a „kacagás”-t is artikulálatlan hangként azonosítja: TAKÁCS Miklós, *Ady, a korai Rilke és az „istenes vers”*, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2011, 47–55.

Az alárendeltnek adott nyelv másik tartománya különféle kommunikációs zavarokhoz, beszédhibákhoz, illetve a hangképzés zavaraihoz köthető. A dadogás, a hardarás, a pöszeség, az anarthria (szóképzészavar), dysarthria, apraxia, mutizmus stb. jelenségeiről van szó. A prozódia sérülései közül jó néhány *A Testhez* kötet legendáinak nyelvébe íródó nyelvi jelként funkcionál, s retorikai alakzatként értelmezhető. Zsadányi Edit *A csend retorikája* című kötetében több kihagyás-, illetve elhallgatás-alakzatot különböztetett meg. Ilyen a „három ponttal jelölt befejezetlen sor”, amely „nemcsak arra utalhat, hogy a gondolat folytatható, hanem arra is, hogy a beszélő a szóbeliség határához érkezett”.²² Mint a 23. *A szemeteskosár* című vers beszélőjének szövegében, amikor az abortusz feldolgozásával szembesülünk:

Soha sem mondtam
még a férjemnek se, de az a hang máig kísért, ahogy
a baba koppant szemetesbe, mikor dobták ki. Zöld
szemetes kosárba... Kislány lett volna, utólag, sajnos,
még ezt is meg. Ha élne, Nórának hív... Ma is fáj,
mikor névnapja lenne... Orvosom abortusz napjára
szabadságra. Nem kívánt jelen lenni. Pár nappal később
behív, amikor azt hitte, már nem jöhet rosszabb. (78–79.)

Az idézett részlet az alárendeltnek adott nyelv több lehetőségére is felhívja figyelmünket, például a három ponttal jelölt nyelvtelenség, kimondhatatlanság különféle nyelvtani státuszára. Az első három pont („Zöld szemetes kosárba...”) a pont helyén áll, egy grammatikailag nyilvánvalóan helyes, bár hiányos mondat végén, mintegy felszabadítva, továbbgörgetve a mondatot; a ki nem mondott, elmondhatatlan „érzelmi megértés” felé irányítja az olvasót. A második három pont („Ha élne, Nórának hív...”) egészen más státuszú. Ebben az esetben a grammatikailag helytelen igealak hiányzó feltételes módjára utal, mintegy azt helyettesíti (hív... – hívnák). A retorikailag *apokopéként* azonosítható eljárás (a szóvég tudatos elhagyása) az afázia egyik típusaként (Broca-afázia) is kódolható.²³

A szépirodalmi szöveg természetéből adódó többértelműség ennek a kiragadott mondatnak az értelmezésébe is beleírja magát, méghozzá megdöbbentő módon. Ha a három pontot ponttal váltjuk fel, úgy a „Ha élne, Nórának hív.” mondat jelen idejű állítást fogalmaz meg a halott, abortált csecsemő szájából. Nórának hív a csecsemő, mondja az értelmezésnek ezen a helyén a magzat, aki így, kilépve a némaság nyelvtelenségéből, a nyelv grammatikai helytelenségének résein át mintegy nyelvet kap, kísérteties módon megszólal és beszél. A három pont az idézet harmadik helyén („Ma

²² ZSADÁNYI Edit, *A csend retorikája*, Pozsony, Kalligram, 2002, 23.

²³ BÁNRÉTI Zoltán, *Az afázia*, 5., http://www.nytud.hu/oszt/neuro/banreti/publ/afazia_kezirat.pdf (Letöltés ideje: 2015. november 30.)

is fáj, / mikor névnapja lenne...”) megint csak az „érzelmi továbbértelmezés” lehetőségére utalhat. Mindazonáltal nem lehet nem észrevenni, hogy mind az első, mind a harmadik három pontot személyre utaló köznévként követi. Első esetben a „kislány”, harmadik esetben az „orvosom”. Mindez sokrétű utalások játéka is lehetőséget ad. Főként a harmadik három pont utáni mondat befejezetlensége viszi tovább a kimondhatatlanság grammatikáját. „Orvosom abortusz napjára / szabadságra.” A *detrakció* alakzatába tartozó *apoziopezis*ről, azaz *reticenciáról*, vagyis *interrupcióról* van szó: megdöbbenő módon az alakzat a nevének, a megnevezésen keresztül idézi fel a versben tematizált *interrupció*, azaz a művi vetélés, az abortusz folyamatait. A megszakított mondat a megszakított élet jelentésével telítődik, s ez azt vonja maga után, hogy gyanúval kell fogadnunk minden további mondatot, mert azok a megtörtént eseményeknek csak a csonkolt részeit tartalmazhatják.

A kiemelt részlet felidézi az ódákban tematizált „alárendelt hangját” is, ebben az esetben talán még traumatikusabban: „de az a hang máig kísért, ahogy / a baba koppan szemetesbe, mikor dobták ki”. Az abortált embrió hangja ebben az esetben nem a szájon keresztül hagyja el a testet, hanem a tárgyként zuhanó, eltárgyasított, élettelen test zöreje, artikulálatlan koppanása „beszél” a nyelvtelenségről, a kiszolgáltatottság és a halál tapasztalatáról. Ez az idézet arra is utal, hogy bár az „alárendelt nem szólalhat meg”, de paradox módon lehetséges olyan létező, aki viszont „meghallja” a csöndet, és jelentést visz az artikulálatlan hangokba. Ez a létező ebben az esetben az anya.

A 23. *A szemeteskosár* című vers több pontján hiányoznak az egyes szám első személyű igék utáni személyragok. („Huszonöt éves volta, épp feleannyi, mint most.” 77.; „Nem én irányította / életem, és azt hitte, ez így normális. Férjhez mente. / Dolgozta.” 77.) A *Testhez* című kötet más helyein az „a” névelő hiányzik („Mentő elvitte.” 24.; „Bútorokat viszik bombakárosultak javára.” 37.), sőt, a 9. *A Névelőhöz* című vers tematizálja is a névelővel kapcsolatos retorikai eljárásokat. Más esetekben a -ban/-ben ragok -n-je marad el a szavakból („Tizenheten alszunk picike szobába.” 142.). A 36. *A tízezer* című versben viszont éppen az „a” túlcsonkulása, fölösleges, minduntalan betörő ritmusa utal - az adjekció alakzatán keresztül - a dadogásra, a szótévesztésre, a kommunikációs zavarra, nyelvet adva az „alárendeltnek” a kimondhatatlan, traumatikus tapasztalat elmondott elmondhatatlansága által. A 14. *A Dunába* című vers ugyanezt a hatást az „én” szó fölösleges használatával hozza létre („Nagyon hamar én rádöbentem” 50.), illetve a hibás szórend („Olyan fiatalok voltunk, mikor házasodtunk / össze.” 50.; „Okos srác, nagyon szoros kapcsolat köztünk volt.” 52.), a nehezen értelmezhető grammatikai elvétések által („Azt mondta, ő még fiatal, / alighogy csak élte.” 50.). Vagyis az alárendelt agrammatikus nyelve a retorikai értelemben vett „hiba”, a nyelvi elvétések felől építi fel önmagát.

Borbély Szilárd *Berlin & Hamlet* utáni kötetei úgy is értelmezhetőek, mint amelyek programszerűen az „alárendelt” nézőpontjának adnak helyet, s az „alárendelt nyelv” lehetőségeit keresik. Eszerint a *Halotti Pompa* első könyvének szekvenciái az alárendelt helyét Jézus kínszenvedéseiben és a középkori költői hagyomány nyelv-

ben találják meg. A második könyv verseiben az alárendelt a halál dekonstruálásából keletkező jelszóródásban keresi önmagát, a hangsúlyozottan materiális, testi szenvedés és szenvedély, illetve a normalitáson túli nyelv erőterében. A kötet harmadik könyve a zsidó identitás, a haszidizmus és a holokauszt traumatikus eseményeiből és szövegtörmelékeiből épít olyan nyelvet, amely által megszólalhat az alárendelt.

A *Míg alszik szíviünk Jézuskája* (2005) című misztériumjáték ebből a szempontból a *Halotti Pompa* első könyvéhez kapcsolódik, miközben az *Egy gyilkosság mellékszálai* és az *Árnyképrajzoló* egyes írásai az alárendelt nyelvének kritikai reflexióját közvetítik. A *Testhez* az alárendeltség pozícióját az abortált magzatok nyelv előtti, artikulálatlan nyelvéhez, a traumatikus női és anyai tapasztalatok töredezett grammatikájához, a holokauszt mártírjainak megsemmisített, nyelvként nem fennmaradó vallomásaihoz köti. A *Szemünk előtt vonulnak el* (2011)²⁴ című kötetbe felvett drámák közül *Az Olaszliszka*i az általában vett gyilkosságot vizsgálja a mai magyar társadalom, a zsidó soá, a görög sorsdrámák és a zsidó-keresztény moralitások hálójában, a roma identitásra is utalva:

VÁDLOTT

Nincs válasz erre. Mi olyan nyomorultak vagyunk,
amit maga el sem tud képzelni. A maguk fajta,
aki rólunk ítél és megítél, azt hiszi: így nem lehet
élni. Nem is! De muszáj. Mert nekünk csak ennyi
maradt. Ki tehet erről? Na mondja, ki? Miért kell
mindig nekünk a vádlottnak lenni, félni, szé-
gyenkezni a világ előtt folyvást? A megaláztatottak
becsülete hol van? Akiktől elvették a reményt,
hogy élhetnek becsülettel, azokat ki látja?
Gyerekek nőnek fel a koszban, és senki se bánja.
„Ezek szaporák.” „Eggyel kevesebb.” „Sebaj.” Ezt
mondogatják. És vigyorognak magukban.
„Ha öt perccel tovább maradsz anyádba, megégsz”
mondják és kiröhögnek, mert más a színünk,
a beszédünk, más a fejünkön a haj tapadása...
Ki vagyunk zárva, és azt mondják gúnyosan:
„Mért nem jöttök be? Ez a hely mindig is nektek
készült... [...]” (40–41.)

Különösen a dráma szerkezetébe helyezett *A kicsempészett levél* című jelenet szövege értelmezhető az „alárendeltnek” adott nyelv kontextusában:

²⁴ BORBÉLY Szilárd, *Szemünk előtt vonulnak el*, Bp., Palatinus, 2011. (A későbbiekben az oldalszámokat erre a kiadásra vonatkozóan zárójelben közlöm.)

VÁDLOTT

Szevasz krisztián öcsém!

Remélem jól vagytok az egészen és nincs semi bajotok. Én jól vagyok miattam ne idegeskegyetek és ne féljetez én ki fogom bírni amit kapok úgy hogy nyugoggyatok meg. én el gyúrogatok magamnak járok könyvtárba minden szerdán és sokat gondolok rátok és nagyon hiányoztok az egészen. De mindennek el jön az ideje mint anakis hogy még ínen egyszer haza mejek és minden a régi lesz újra a családommal lesztek azok pedig ti vagytok és nem csinállok semi ójat amijér még egyszer elszakítanak a családomtól. De még egy dolgot kelesz lezárnom és aszt le is fogm. Sokan fognak térdelni előtem azért mert Anya Apa és gergő bent van. De anak is eljön az ideje csak menyek ki ínen és fel fogom keresni rosz kőcsőgőket és nem fog érdekelni hogy kí lesz az, ha ők nem nézték Anyáméket én se fogom őket de tárgyaláson kí fog derülni hogy ki mit mondot [...] (42.)

A vádlottnak adott nyelv elvétezei, helyesírásí, nyelvhelyességi, stílisztikai hibái a nyelvtelenség határára kalauzolnak. A nyelvi elvétezeknek és hibáknak ez a használata nemcsak az alárendelt nyelv kiterjesztésének stratégiája felől értelmezhető, hanem jó lehetőséget ad komparatív vizsgálatra is. Parti Nagy Lajos Sárbozárdi Jolán álnéven írt *A test anygala* című kisregényének szövege hasonló (de nem azonos!) helyesírásí, nyelv-helyességi, stílisztikai hibákat épít szövegébe, mégis: míg a Parti Nagy-szöveg komikus-parodisztikus hatást kelt, addig Borbély Szilárd nyelve tragikus, és egyúttal a traumatikus tapasztalás nyelvi prezentációjának lehetőségeit kutatja. Vagyis a rontott nyelv kontextusa is rendkívül fontos a jelentések generálásának szempontjából. Borbély Szilárd drámájának elvadított, agresszív, funkcionális analfabéta beszélői bűnösök és áldozatok egyszerre, a gyilkos- és áldozatlét különféle fokozatain. Ennek a pozíciónak (szubjektumnak?) nyelvet adni a nyelvi-grammatikai elvétezek sokréttű retorikai eljárásai által lehetséges.

Az alárendelt nyelvének kiterjesztése a *Nincstelenek* (2013) című regényben meg végbe a legkomplexebb módon. A politikai alárendeltség, a falu, a paraszt, a munkás, a gyerek, a nő, a zsidó, a cigány, az idős ember, a testi fogyatékos identitásának, kiszolgáltatottságának traumatikus dimenziói, illetve a kiszolgáltatottsági viszonyok legalsó szintjét reprezentáló létforma, az állati lét a regény bonyolult alárendeltségi hálózatát hozzák létre. A *Nincstelenek* reménytelen, kilátástalan világa mintegy egymásra kopírozza az alárendeltségi viszonyok, pozíciók és nyelvek területeit, s ezáltal a trauma vég-ső jelentéseit, a kimondhatatlanság regisztereit variálja.

Ha a fentebb elemzett Borbély-köteteket és -szövegeket (eltekintve műfaji sajátosságaitól) az alárendeltségi viszonyokban megjelenő narrátor pozíciója felől nézzük, úgy – felhasználva és egyúttal félreértelmezve Franz K. Stanzel narrációelméletét²⁵ – három pozíciót különböztethetünk meg:

a., auktorialis elbeszélőhelyzet: az alárendelt nyelve vagy reflektáltan jelenik meg (mint például a *Halotti Pompa* verseiben és *A Testhez* ódáiban), vagy beékelődik a szöveg főszólamába egy-egy kifejezés retorikai idegensége, illetve egy-egy (alárendelt) szereplő nyelvhasználata által (mint például *Az Olaszliszkai Vádlottjának* szólama).

b., első személyű narratív szituáció: a szöveg „átadja a helyet” az alárendeltnek,²⁶ amelynek nézőpontján, traumatikus tapasztalatain keresztül jön létre az alárendelt nyelv (mint például *A Testhez* legendáiban, amikor traumatikus, egyes szám első személyű női vallomásoknak adja át a helyet a szöveg).

c., perszonális elbeszélő-szituáció (vagyis a reflektor): amikor a reflektorfigura nézőpontján keresztül s az önéletrajzi kód működésbe lépésével az életrajzi szerző ráköpirozódik a narrátor figurájára – mint például a *Nincstelének* című kötetben, amikor az alárendelt nyelve a személyesség kódjain keresztül ráíródik az elbeszélői névre.

Ezt a három elbeszélő-helyzetet egyúttal egy külső-belső tengely mentén végbemenő változásfolyamatnak gondolom, ahol az a. helyzet még csak tematikában és törésekben ad helyet az alárendelt nyelvének, a b. helyzetet már teljesen az alárendelt(nek adott) nyelv uralja, míg a c. helyzetben az alárendelt nyelv mintegy eltörli a narrátor és az életrajzi szerző közti távolságot.

Ebből a szempontból a *Nincstelének* valódi istenkísértés. Itt a felhasznált nyelv a legfelsőbb regisztereket járja át: a regény eléri az életrajzi szerző uralhatatlan gyerekkorát, mintegy leleplezve a neki helyet adó családot, elér a legmélyebb, még nyelvvel rendelkező helyekre, ahonnan nincs tovább. Nem véletlen a narráció ritmust adó, visszatérő szólama: „Mi úgy hívjuk, ...”. A szövegbe írt nyelvjárási kifejezések az alárendelt nyelv szempontjából egyúttal a retorika tökéletlenségére és fenntarthatatlanságára is utalnak. A retorika szerint ugyanis a nyelvjárási szavak vétségek, hibák, a metaplazmus – barbarizmus kategóriájába tartozó kifejezések. Ez azonban csak a patriarchális nyelv hatalmi gépezete felől fenntartható álláspont. A nyelvjárás ugyanis önmagában tökéletes nyelv, csak éppen az irodalmi vagy köznyelv alávetettje, kitaszítottja. A retorika másikja, kifosztottja, eltöröltje. Az alárendeltség végső foka az lenne, ha egy olyan – nyelvjárási – nyelven íródna meg a regény, amely már végképp érthetetlen lenne, így válna tökéletesen az alárendelt nyelvvé. De ez már egy másik, tökéletesen idegen nyelv lenne.

²⁵ Franz K. STANZEL, *Teorie vyprávění*, Praha, Odeon, 1988, 12–13.

²⁶ Vö. VODA Zsófia, *A női identitás elhallgatott tapasztalatai Borbély Szilárd halálverseiben = Cesty k vede IV, Utak a tudományhoz IV.*, szerk. PRESINSZKY Károly, Irena LEHOČKÁ, Nyitra, Fakulta stredoEurópskych štúdií UKF v Nitre – Közép-európai Tanulmányok Kara, Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem, 2015, 58–59.

ZOLTÁN NÉMETH

The subordinate language in the texts of Szilárd Borbély

The study deals with the possibilities of the subordinate language in the texts of Szilárd Borbély. The theoretical background is provided by the article of Gayatri Chakravorty Spivak *Can the subaltern speak?*, Marxist philosophy, deconstruction, postcolonial literary theory, cultural studies, feminist literary studies, trauma theory, ecocriticism, multiculturalism and network theory. The paper refers to the change that occurred in Hungarian literature and in the works of Szilárd Borbély from around 2000, resulting in the replacement of the ironic-parodic language of literature with the traumatic. The subordinated language of the works of Szilárd Borbély can be approached as a poetics of silence, communication disorders, speech impediments, aphasia, a voice disorder, stuttering, the anarthria, dysarthria, apraxia, mutism etc., as well as a dialect and the poetics of error. The grammatical and stylistic errors of the texts result in a tragic and traumatic effect.